

УДК 37.012

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2025.324131>

Руслан Басенко, кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри правознавства та фінансів,
заступник директора з науково-педагогічної роботи,
міжнародної та грантової діяльності
Полтавського інституту економіки і права

**“AD FONTES”¹: ІСТОРИЧНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ІДЕЇ
ЦІЛІСНОЇ ОСВІТИ ОСОБИСТОСТІ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ СВІТОГЛЯДНИХ СИСТЕМАХ
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ**

Студію присвячено систематизації та атрибуції найважливіших першоджерел історико-педагогічного дослідження розвитку ідеї цілісної освіти особистості в європейських світоглядних системах раннього Нового часу, оцінці їхнього джерелознавчого та пізнавального потенціалу. Першоджерела, за критерієм спільності форми репрезентації інформації, об'єднано у десять джерельних корпусів, зокрема філософсько-педагогічні твори, промови і відозви, у яких, поряд із обґрунтуванням необхідності та змісту тогочасних суспільно-релігійних змін, було представлено й гуманістичні уявлення про цілісну освіту особистості; інституційно-педагогічні документи; освітні курикулуми, навчальні плани та стандарти, які становлять виняткове значення для висвітлення змісту, методичних та організаційно-педагогічних засад реалізації ранньомодерної ідеї цілісної освіти особистості; духовно-релігійні твори, теологічні трактати і пам'ятки гомілетики (проповіді); автобіографічні, біографічні й агіографічні (життя святих) твори, апологетична література; епістолярні джерела; навчальна література, якою послуговувалися у тогочасних закладах освіти протестантів та єзуїтів; матеріали діловодства (державне, судове, приватне), які дають змогу прослідкувати організаційно-педагогічні та інституційні засади реалізації ідеї цілісної освіти особистості у навчальному процесі тогочасних гімназій і колегіумів; полемічні джерела та філіпична (критична) література; зображальні та речові джерела, які дають змогу як “персоніфікувати” тогочасний освітній простір, так і побачити його матеріальні свідчення. Зроблено висновок про важливість критичного та релігійно нейтрального аналізу першоджерел, що допоможе уникнути їхнього догматичного трактування, осучаснення і механічної інтерпретації.

Ключові слова: цілісна освіта; історичне першоджерело; джерельний корпус; ренесансний гуманізм; протестантський гуманізм; католицький (посттридентський) гуманізм; ранній Новий час; джерелознавство.

Лім. 16.

Ruslan Basenko, Ph.D. (Pedagogy), Associate Professor,
Head of the Law and Finance Department,
Deputy Director for Scientific and Pedagogical Work,
International and Grant Activities,
Poltava Institute of Economics and Law

**“AD FONTES”: HISTORICAL PIONEERS OF THE RESEARCH ON THE DEVELOPMENT
OF THE IDEA OF COMPLETE EDUCATION OF THE PERSONALITY IN THE EUROPEAN
WORLDVIEW SYSTEMS OF THE EARLY MODERN PERIOD**

The studio is dedicated to the systematization and attribution of the most important primary sources of historical and pedagogical research into the development of the idea of holistic education of the individual in the European ideological systems of the early modern period, and the assessment of their source study and cognitive potential. The primary sources, according to the criterion of the commonality of the form of information representation, are combined into ten source corpora, in particular, philosophical and pedagogical works, speeches and appeals, which presented humanistic ideas about the holistic education of the individual; institutional and pedagogical documents, which standardized educational reforms, outlined their directions and content; educational curricula, curricula and standards, which are of exceptional importance for covering the content, methodological and organizational-pedagogical foundations for the implementation of the early modern idea of holistic education of the individual; spiritual and religious works, theological treatises and homiletics (sermons) reflecting the ideological and religious basis of the idea of holistic education of the individual; autobiographical, biographical and hagiographic (lives of saints) works, apologetic literature; epistolary sources that allow us to analyze a significant array of correspondence between the leaders of the European Renaissance,

¹ “*Ad fontes*” – латинський вислів, який має два значення, що є справедливими для назви цієї статті: по-перше, вислів перекладається як “до джерел” та означає дослідницьку позицію, яка орієнтує науковця на всебічне вивчення першоджерел, що і є предметом цього дослідження; по-друге, наведений вислів був девізом ренесансних гуманістів, про яких йде мова у статті, й позначав зміст процесу, що становив сутність європейського Відродження – повернення до античних джерел, вивчення грецьких та римських авторів, опрацювання давньогрецьких і давньоєврейських списків Біблії.

the Protestant Reformation and the Catholic Reform; educational literature; office work materials (state, judicial, private); polemical sources and philippic (critical) literature; visual and material sources that allow us to both “personify” the educational space of that time and see its material evidence.

It has been established that the topic under study is represented by a significant set of primary sources, which determines the need to use a selective method for processing primary sources and forming from them the so-called “general population”. Please note the need to conduct “external” and “internal” criticism of primary sources, their comprehensive analysis and interpretation. A conclusion is made about the necessity of using research tools that would allow the preparation of a historical narrative based on the priorities of critical and religiously neutral analysis, would help to avoid dogmatic interpretation, and would prevent the modernization of sources and their mechanical interpretation.

Keywords: *holistic education; historical primary source; source corpus; Renaissance humanism; Protestant humanism; Catholic (post-Tridentine) humanism; early modern times; source studies.*

Постановка проблеми. “Свідок історичної епохи”, який необхідно “розговорити” – саме таким є сучасне джерелознавче розуміння сутності та особливостей роботи з історичними першоджерелами [14, 306]. Об’єктивність, коректність, правильність та якість наукового історико-педагогічного дослідження значною мірою ґрунтується на сукупності знайдених, опрацьованих та інтерпретованих історичних першоджерел – носіїв інформації, які були створені суб’єктами історичної доби, яку відображають. Пізнавально коректне опрацювання першоджерел дає змогу реконструювати події, явища та факти історії освіти і виховання, а їхній критичний аналіз забезпечує підтвердження або спростування достовірності уявлень про педагогічне життя минулих поколінь. Самодостатність і репрезентативність джерельної бази є вагомим чинником успішності науково-дослідних проєктів в історико-педагогічній галузі. Значущість історичних першоджерел влучно підкреслив оксфордський професор, автор методологічного бестселеру “Ідея історії” Робін Колінгвуд: “Джерело... – це той сировинний матеріал, із якого робиться історія”. Водночас вчений підкреслював виняткову роль історика, адже без інтерпретації, джерела – “німі”. Більше того, історик наголошував, що без історичних першоджерел та “інтелекту, який спроможний дати їм тлумачення ... – немає ніякої історії” [9, 461]. Опрацювання історичних першоджерел дає змогу об’єктивно відтворити педагогічну реальність минулого, науково правильно упорядкувати пізнавальний діалог між сучасними запитамі освіти та її історичним досвідом, осмислити та інтерпретувати здобуті наукові результати [2, 7].

Виняткове значення джерельна база становить для вивчення історико-педагогічних проблем, які стосуються давніших періодів цивілізаційного поступу, як-от епоха раннього Нового часу – період історичних змін суспільно-політичного та соціокультурного життя, активної інтелектуальної дискусії філософів, мислителів, педагогів щодо сутності світобудови і буття людини, змісту світогляду, ефективних напрямів і методів освіти та виховання. Гуманізм Ренесансу, ідейно-релігійна дискусія про-

тестантської Реформації та католицької Реформи, філософія раціоналізму – всі ці соціокультурні рухи відіграли роль драйвера “історико-цивілізаційного зламу”, що на початку XVI ст. започаткував формування модерної європейської культури та цивілізації. Історико-педагогічна реконструкція зазначеної історичної проблеми потребує залучення особливого кола першоджерел, а також відповідних історичних технік їхньої атрибуції та тлумачення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічний вимір історико-педагогічного джерелознавства у вітчизняній науці представлений досить широко. Зазначеній проблематиці присвятили окремі фундаментальні дослідження історики педагогіки – Олена Адаменко, Лариса Березівська, Леонід Ваховський, Микола Галів, Нестор Гупан, Наталія Дічек, Тетяна Завгородня, Іван Зайченко, Світлана Золотухіна, Наталія Коляда, Віталій Курило, Ольга Сухомлинська, Євген Хриков, Інна Шоробура та інші вчені. Окремо важливо назвати методологів українського історичного джерелознавства – Ірину Войцехівську, Ярослава Калакуру, Марину Палієнко, Петра Радька, Наталю Яковенко та інших науковців, які визначали сутність та особливості структурування історичних першоджерел, методику інтерпретації та герменевтичні процедури їхнього опрацювання, техніки “внутрішньої” і “зовнішньої” критики, розкривали дослідницькі “секрети” про те, як “розговорити” й атрибутувати джерело, скласти до нього “питальник”, схопити” думку, зрозуміти приховані філософсько-педагогічні смисли, читаючи історичні трактати “між рядків”.

Мета статті – представити, систематизувати і атрибутувати найважливіші першоджерела історико-педагогічного дослідження розвитку ідеї цілісної освіти особистості в європейських світоглядних системах раннього Нового часу, оцінити їхній джерелознавчий та пізнавальний потенціал. Поставлена мета є новою у вітчизняній історико-педагогічній думці. Водночас варто зробити заувагу про те, що джерельна база досліджуваної теми досить багата, а відтак ми ставимо завдання систематизувати і проаналізувати інтерпретаційні можливості найважливіших першоджерел, які є “стратегічними” й дають змогу репрезентувати найпосутніші виміри розвит-

ку ідеї цілісної освіти особистості у ранній Новий час.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. У системі методології історико-педагогічного дослідження наукова джерелознавча критика становить виняткове значення та є фундаментом історико-педагогічних студій. Сучасна вчена Лариса Березівська підкреслювала, що з-поміж методів підготовки історико-педагогічних студій ключове місце посідають джерелознавчий аналіз та джерелознавчий синтез. Перший – дає змогу здійснити виявлення зовнішніх особливостей джерела, його автентичність, місце, час, обставини та мотиви створення, провести інтерпретацію і визначити наукову значущість. Натомість джерелознавчий синтез уможливує формування комплексу історико-педагогічних першоджерел, а також отримання науково перевірених фактів для розв’язання завдань дослідження [3, 40].

Водночас першоджерела з якими, як правило, працює історик педагогіки, дуже часто вже є оповідями про минуле, написаними його сучасниками. На таку особливість джерельної бази звертав увагу сучасний методолог історії педагогіки Леонід Ваховський зазначивши, що історія педагогіки почасти є “оповіддю про оповіді про педагогічне минуле”. Із цієї причини, як констатував вчений, “... в історико-педагогічних дослідженнях виникає “ефект подвійного викривлення”: по-перше, самі історичні документи, з якими ми маємо справу, можуть не відповідати реальності; по-друге, наша інтерпретація цих документів може не відповідати минулому” [6, 43]. Історико-педагогічні джерела є “свідками” історичної доби, вони відображають як педагогічну реальність минулого, так і мають почасти “важкі” ідеологічні нашарування, відбитки панівних у певний історичний період цінностей, суспільно-політичних уявлень, релігійних переконань тощо, що накладає відбиток на їхню історичну об’єктивність. Більше того, першоджерела, маючи широкі зв’язки з суспільно-політичними, соціально-економічними, соціокультурними процесами епохи, несуть на собі відображення і особистих цінностей, установок, “страхів” та “внутрішньої ментальності” авторів, що вимагає вибору відповідних процедур “внутрішньої” і “зовнішньої критики” [7, 14–15]. Із огляду на це виникає виняткова необхідність ретельного й уважного опрацювання джерельної основи дослідження, а також дотримання наукових процедур тлумачення та інтерпретації першоджерел.

Окрему специфіку має і джерельна база дослідження ранньомодерної ідеї цілісної освіти особистості. Її формування відбувалося в умовах складних і суперечливих цивілізаційних змін, які на початку XVI ст. охопили суспільно-політичну, соціокультурну, релігійно-світоглядну, ідейно-інтелектуаль-

ну сфери життя тогочасних європейців. Побудова ціннісно-смыслових засад ідеї цілісної освіти особистості відбулася у межах інтелектуальної дискусії ренесансного гуманізму, яка була “підхоплена” та продовжена протестантською Реформацією і Католицькою Реформою. Враховуючи сказане, можемо констатувати, що джерельна база історико-педагогічної реконструкції ранньомодерної ідеї цілісної освіти особистості є багатою й досить строкатою та різноманітною за формою і змістом. Вона об’єднує розрізнену сукупність численних філософських трактатів, духовно-релігійних творів, епістолярної та гомілетичної спадщини, освітніх документів і матеріалів шкільного діловодства. На нашу думку, відомі нам першоджерела доцільно об’єднати у десять джерельних корпусів, критеріями для формування яких визначити спільність форми репрезентації інформації у першоджерелі.

Перший джерельний корпус – філософсько-педагогічні твори, промови та відозви, у яких, поряд із обґрунтуванням необхідності та змісту тогочасних суспільно-релігійних змін, було представлено й гуманістичні уявлення про цілісну освіту особистості. Це твори гуманістів доби Чинквеченто (XVI ст.), зокрема Еразма Роттердамського, який залишив багату філософсько-педагогічну спадщину, зокрема такі трактати, як “Зброя християнського воїна”, “Скарга світу”, “Війна мила тим, хто її не зазнав”, “Про виховання дітей”, “Про пристойність дитячих звичаїв”, “Виховання християнського правителя”, сатиричні твори “Похвала глупоті”, “Домашні бесіди” та інші твори, у яких порушував чимало питань, які стосувалися навчання і виховання особистості, обґрунтовував гуманістичний ідеал цілісної освіти особистості [13]. Проблематикою виховання активно займався й тогочасний видатний тогочасний іспанський гуманіст Х.Л. Вівес. У низці педагогічних трактатів, зокрема “Про вчення”, “Про душу й життя”, “Про раціональні заняття з дітьми”, “Про виховання християнської жінки”, “Про метод вивчення мови” та інших, педагог розглядав навчання і виховання як єдине ціле, звертав увагу на гуманістичну мету та цінність освіти [16].

Вагомий джерельний потенціал становлять промови та послання лідерів протестантської Реформації, освітні інституції якої були основою практичної реалізації гуманістичної ідеї цілісної освіти особистості. Лідери протестантської Реформації суттєво змінили й доповнили ранньомодерну парадигму гуманістичного виховання, синтезувавши християнсько-гуманістичні та конфесійно-релігійні інтерпретації. Педагогічна концепція протестантського гуманізму була викладена насамперед у працях Мартіна Лютера, який підготував низку програмних творів, як-от “Послання до радників усіх міст землі німецької. Про те, що їм слід засновува-

ти й підтримувати християнські школи”, “Проповідь про те, що потрібно посилати дітей у школи” тощо. Значно доповнили такий педагогічний дискурс праці Філіпа Мелангтона, зокрема промова “Про поліпшення навчання юнаків”, “На похвалу новій школі”, а також “Настанови візитаторів призначених для пасторів в землях герцога Генріха Саксонського”.

Другий джерельний корпус – інституційно-педагогічні документи. Якщо європейські гуманісти та протестантські реформатори зосереджувалися на підготовці філософсько-педагогічних творів і промов, лідери католицької Реформи, в основі якої був орден єзуїтів, важливого значення надавали формалізації освітніх реформ, підготувавши інституційно-нормативні документи, зокрема “Формули Інституту Товариства Ісуса” та “Конституції Товариства Ісуса”, у яких освітній трек займав чільне місце. У документах підкреслювалася ключова місія ордену єзуїтів – організація освіти і виховання тогочасної молоді, “... докладання особливих зусиль для поступу душ у християнському житті та науці ... особливо через навчання дітей” [10, 3–4].

У “Конституціях Товариства Ісуса” (“Constitutiones Societatis Iesu”) було окреслено ціннісні, організаційно-педагогічні засади орденського шкільництва, визначалася місія та педагогічна ідентичність єзуїтів, було представлено духовно-педагогічні умови первинної освіти нових учасників товариства, структуру, методи та форми навчання і виховання. Окрему частину документа було присвячено обґрунтуванню педагогічного ідеалу, системи чеснот і християнської досконалості. Важливе місце в цій групі джерел також належить орденському документу під назвою “Перший і Загальний екзамен, який слід пропонувати всім, хто звертається з проханням про вступ до Товариства Ісуса” (“Examen Generalis”). У ньому визначався поділ єзуїтської освіти на опіку над орденською (Sholastici S.I.) та світською (Sholares Externi) молоддю, було окреслено педагогічні особливості вступних випробувань (пробацій), представлено спосіб життя та уклад у школах ордену.

Третій джерельний корпус – освітні курикулами, навчальні плани та стандарти, які мають виняткове значення для висвітлення змісту, методичних та організаційно-педагогічних засад реалізації ранньомодерної ідеї цілісної освіти особистості. Пріоритетне місце в цьому корпусі першоджерел належить єзуїтському шкільному статуту – “Ratio Atque Institutio Studiorum Societatis Iesu” (“Уклад студій Товариства Ісуса”). У цьому освітньому стандарті було детально та послідовно представлено систему єзуїтської освіти, окреслено зміст педагогічного ідеалу тощо. Документ регламентував хід навчальних занять, пояснював підходи до викладання дисциплін, методи і форми проведення

лекцій, диспутів. Такий освітній курикулум не лише визначав змістові та організаційно-педагогічні засади єзуїтського шкільництва, але й репрезентував його філософію, визначав гуманістичний характер тогочасної освітньої системи Товариства Ісуса [15].

Важливе значення для розкриття змісту ранньомодерної ідеї цілісної освіти особистості мають навчальні плани протестантських закладів освіти – гімназій Й. Штурма, Ф. Троцендорфа, Й. Камераріуса та інших. Одним із найуспішніших тогочасних планів був проєкт керівника гімназії міста Нюрнберг Йоахіма Камераріуса, який він виклав у трактаті “Діалог про гімнасії”. Також важливо назвати й навчальні плани, які запропонував Ф. Мелангтон, зокрема “Найдавніший із до сьогодні відомих шкільних планів для німецької школи (школа міста Ейслебена)”, “Уклад студій, нещодавно заснованих у Нюрнберзі” та інші.

Четвертий джерельний корпус – духовно-релігійні твори, теологічні трактати та пам’ятки гомілетики (проповіді). Такі першоджерела є цінними для розуміння духовно-релігійних засад педагогіки протестантів та єзуїтів, відображають її ідейно-релігійну основу. Релігійна спадщина Реформації представлена творами М. Лютера, Ж. Кальвіна, У. Цвінглі, Т. Мюнцера, Ф. Мелангтона, Й. Штурма та інших. З-поміж низки трактатів вагоме значення для тлумачення тогочасного протестантського розуміння ідеї цілісної освіти особистості мають трактати лідера Реформаційного руху Мартіна Лютера, зокрема “До християнського дворянства німецької нації про виправлення християнства”, “Про світську владу”, “Про свободу християнина” тощо. Цінним для осмислення педагогічної системи протестантизму є твір під назвою “Застільні бесіди” (1566), який становить компедіум висловів та позицій Мартіна Лютера щодо різних питань облаштування церковно-релігійного, соціокультурного життя, реалізації освітніх перетворень [12].

З-іншого боку – духовно-релігійна спадщина ордену єзуїтів, зокрема Ігнатія Лойоли, П. Фавра, А. Араози, П. Рібаденейри, Л. Камари, Я. Лайнеса, Х. Поланко, Є. Надаля та інших, твори яких відображають еволюцію духовно-педагогічного вчення Товариства Ісуса. Окремо важливо відзначити духовно-педагогічну спадщину засновника єзуїтів Ігнатія Лойоли, насамперед його “Духовні вправи” – посібник із духовного виховання, який був укладений Ігнатієм у міру його “наближення” до спасіння. У творі зазначалося, що “... під назвою духовних вправ ми маємо на увазі кожен спосіб виконання іспиту совісті, розважання, споглядання, словесної чи мисленної молитви та інших духовних дій... Оскільки, як гуляння, ходіння та бігання є вправами тілесними, так вправами духовними зветься і будь-який спосіб за допомогою якого

душа готується і налаштовується на те, аби позбутися всіляких неупорядкованих схильностей” [11, 32]. Крім молитовного змісту, “Духовні вправи” містять вагомий педагогічний потенціал, відображають зміст орденської педагогіки в цілому.

Окремо варто згадати і теологічні твори єзуїтів, насамперед представників Саламанкської школи – Ф. Суареса (“Метафізичні міркування”), Л. Моліни (“Про правосуддя і право”, “Згода вільної волі з дарами благодаті”), Г. Васкеса (“Моральні твори”). Зміст богословських трактатів свідчив, що в центрі міркувань авторів було поставлено людину, духовно-педагогічні засади її особистісної розбудови та удосконалення чеснот. Зміст праць Ф. Суареса, Л. Моліни, Г. Васкеса та інших теологів ордену єзуїтів засвідчують значний вплив гуманістичної ідеології, ренесансного права індивідуальності та аргументації свободи особистості на розробку філософсько-педагогічних і морально-етичних засад єзуїтської педагогіки.

П'ятий джерельний корпус – автобіографічні, біографічні та агіографічні (життя святих) твори, апологетична література. Із огляду на релігійну специфіку проблематики дослідження, такі джерела є особливо важливими, адже дають змогу прослідкувати особливості розуміння та інтерпретації гуманістичної ідеї цілісної освіти особистості, розкрити місце і роль тогочасних лідерів у її адвокації та поширенні. Джерельний корпус представлений передусім “Заповітом прочанина”, автобіографічною розповіддю Ігнатія Лойоли [8], його “Духовним щоденником”, книгами новіціатів, персональними формулами і каталогами схоластів орденських колегіумів, списками учнів протестантських шкіл.

Шостий джерельний корпус – епістолярні джерела, які становлять досить значну частку джерельної бази дослідження. Мова йде про листування лідерів європейського Відродження, якому гуманісти приділяли великого значення. Активно листувалися Х.Л. Вівес, Т. Мор, Ф. Рабле, Еразм Роттердамський, С. Оріховський. Не менший інтерес до епістолярного жанру виявляли й протестантські реформатори. Це листи М. Лютера, Ж. Кальвіна, У. Цвінглі, Т. Мюнцера, Ф. Меленгона, Й. Штурма та інших. Виняткове пізнавальне значення має також епістолярна спадщина ордену єзуїтів. Насамперед це листи засновника єзуїтів Ігнатія Лойоли, які опубліковано у багатотомному проєкті “MHSP” (корпус “Monumenta Ignatiana”), що нараховує чотири серії. Окремо варто назвати листи Ігнатія Лойоли “Про гуманізм”, “Як спілкуватися”, “Сестрі Терезі Редждель”, “Отцю Мануїлу Міоне”, “Франциску Борджа герцогу Гандійському” того. Активним було й листування між членами ордену (Ф. Ксаверій, Я. Лаїнес, Є. Надаля, Х. Поланко, А. Сальмерон, П. Фарв та інші).

Сьомий джерельний корпус – навчальна література, якою послуговувалися у тогочасних закладах освіти протестантів та єзуїтів. Окремо варто назвати такі підручники, як “Практика латинської мови” Х.Л. Вівеса, “Грамматика латинської мови” іспанського єзуїта Еммануїла Альвареса, трактат із поетики Юлія Скалігера “Poëtices Libri Septem”. Осібне місце займають підручники Еразма Роттердамського, зокрема “De Ratione Studiis”, “De Copia Verborum”, “De Conscribendis Epistolis”, “De Octo Partibus Rationis Constructione”, “De Civilitate Morum” та інші.

Восьмий джерельний корпус – матеріали діловодства (державне, судове, приватне), які дають змогу прослідкувати організаційно-педагогічні та інституційні засади реалізації ідеї цілісної освіти особистості в навчальному процесі тогочасних гімназій і колегіумів. Корпус об'єднує документи щодо регламентації освітнього процесу, його адміністративного регулювання та фінансово-економічного забезпечення. До матеріалів діловодства можна віднести фундаційні акти (листи про надання матеріальної основи для заснування орденських колегіумів), державні привілеї школам та університетам, розпорядчі приписи, інструкції, інвентарі, книги прибутків і видатків тощо. Приміром, можна назвати “Привілей польського короля Яна II Казимира школі Львівського єзуїтського колегіуму про надання статусу університету”, “Привілей короля Владислава IV про передачу Новгород-Сіверського Спаського монастиря ордену єзуїтів”, “З інструкції віце-провінціала ордену єзуїтів Ф. Суньєро, даній П. Скарзі” та інші документи. Такі першоджерела дають змогу проаналізувати рівень організаційного, кадрового, фінансового, матеріального забезпечення освітнього процесу, визначити рівень державної підтримки, місце і роль приватних ініціатив у заснуванні освітніх осередків тощо.

Дев'ятий джерельний корпус – полемічна джерела та філіпична (критична) література. Твори, об'єднані у цій групі, викликають особливий пізнавальний інтерес, адже формування ранньомодерного освітнього простору відбувалося у складній боротьбі світоглядних систем, інституційні репрезентанти яких почасти не нехтували виголошенням взаємних “філіпиків”, розповсюдженням міфів та контраверсій. Особливого поширення полемічна література (*Polemica*) набула у тогочасному українському просторі, який стояв перед викликами Реформації та Католицької Реформи. Такі першоджерела представлені численними творами русько-українських полемістів – І. Вишенський (“Послання до князя Василя Острозького”), М. Смотрицький (“Тренос, або плач за Святою Східною Церквою”), Г. Смотрицький (“Ключ до царства небесного”) та іншими трактатами у яких велася дискусія та суперечка,

почасти антагоністично критикувався процес інтеграції єзуїтів і протестантів у тогочасне українське середовище, було підкреслено їхні асиміляційні та денационалізаційні мотивації.

Філіпично-маніпулятивна (Philippika) література також добре відображає “градус” тогочасної суспільної дискусії між різними культурно-світоглядними системами. Мова йде про антигуманістичні твори, авторство яких приписувалося певній інституції, чого насправді не було. Так, поширеними у тогочасному суспільстві були “Таємні настанови” (“Monita Secreta”, 1614 р.) – інструкції, що набули поширення як внутрішній секретний документ Товариства Ісуса. Його зміст не в найкращому світлі представляв особливості внутрішньо-орденської стратегії діяльності, що дало підстави сформулювати уявлення про учителів-єзуїтів як підступних і хитрих “місіонерів”. Нині доведено, що “Таємні настанови” – антиєзуїтський памфлет і документальна фальсифікація, автором якої був ескечен ордену Є. Загоровський. Він належав до відомого православного шляхетського роду, й будучи виключеним із Товариства Ісуса, використав саме такий шлях зведення рахунків.

Попри відсутність історичної об’єктивності у змісті таких першоджерел, вони становлять вагоме значення з огляду можливості описати тогочасні суспільні стереотипи щодо педагогічних ідей та освітніх практик протестантів та єзуїтів, зрозуміти систему ставлень до тогочасних релігійних інституцій, які відігравали ключову роль у практичному втіленні ранньомодерної ідеї цілісної освіти особистості.

Десятий джерельний корпус – зображальні та речові джерела, які дають змогу як “персоніфікувати” тогочасний освітній простір, так і побачити його матеріальні свідчення. Джерельний корпус представлений насамперед зображеннями лідерів гуманістичного руху, протестантської Реформації, католицького Відродження, гравюрами, портретним живописом, вітражами тощо. Окреме значення мають карикатури, що відображають тогочасне сприйняття, міфи і контраверсії щодо ордену єзуїтів чи протестантів. Важливе місце займають архітектурні пам’ятки – єзуїтські колегіуми, протестантські гімназії, університети, споруди домів та бурс ордену єзуїтів, храмів і костелів, каплиць тощо. Архітектурна велич і статусність ранньомодерних будівель, які були центрами освіти, засвідчує кардинальну зміну в світогляді тогочасних європейців щодо розуміння виняткового значення навчання для розвитку суспільства. Також варто відзначити ранньомодерні стародруки, їхні титульні аркуші, які є особливими витворами книжкового мистецтва.

Джерельна база історико-педагогічного порівняння розвитку ідеї цілісної освіти особистості в

культурно-філософських системах раннього Нового часу має низку особливостей, які необхідно врахувати, формуючи пізнавальний інструментарій:

– **по-перше**, досліджувана тема репрезентована значною сукупністю першоджерел, які важко одночасно охопити, що зумовлює, за влучною порадою Олени Адаменко, використання вибіркової методики опрацювання першоджерел і формування з них т. зв. “генеральної сукупності” – джерельного масиву, пізнавальні можливості якого дозволяють вивчити історико-педагогічну проблему [1, 11];

– **по-друге**, порушена тема дослідження є синтезною, а відтак вимагає по-особливого врахувати статус історії педагогіки, яка є одночасно педагогічною та історичною дисципліною [5, 80]; комплекс підібраних першоджерел дає змогу аналізувати педагогічні ідеї та практики в широкому суспільно-політичному і соціокультурному контексті ранньомодерного європейського суспільства, запобігає ризику аналізувати освітні ідеї поза реаліями історичного часу;

– **по-третє**, особливість досліджуваного історичного періоду, яка полягає насамперед у складній взаємодії, синкретизмі, а почасті еkleктиці різних світоглядних систем, вимагає проведення “зовнішньої” та “внутрішньої” критики першоджерел, формування “питальника” з метою “розговорити” джерело і зрозуміти очевидні й приховані смисли, здійснення “перехресного допиту” першоджерел, підтвердження одного і того ж факту різними джерелами [14, 306];

– **по-четверте**, опрацювання вибраної джерельної бази відкриває перспективи вивчення ранньомодерної ідеї цілісної освіти особистості на методологічному підґрунті інтелектуальної історії, зокрема дає змогу відповісти на виклик *проблематизації* ідеї цілісної освіти як предмета дослідження (джерела дають змогу прослідкувати ідею та цінності цілісної освіти в різних культурно-філософських системах), а також сприяє її *розумінню* (джерела дають можливість висвітлити історичний контекст появи і розвитку ідеї цілісної освіти особистості, прослідкувати її зміни й інтерпретації) [4, 72].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як бачимо, представлена джерельна база вимагає особливого дослідницького інструментарію, що зумовлено вивченням освітнього виміру різних культурно-філософських систем раннього Нового часу, їхнім релігійним підґрунтям. Із огляду на широкий розвиток гуманістичного руху і активну місійну й освітню діяльність протестантської Реформації та католицької Реформи, джерельна база дослідження є досить багатою. Запропонований огляд джерел не претендує на вичерпність, а є радше спробою маркувати ключові першоджерела. Представлена класифікація джерел – досить умовна, адже одне і те саме джерело досить часто може

бути включеним у різні корпуси першоджерел. З огляду на світсько-релігійну специфіку наукової проблеми, важливо вибудувати такий дослідницький інструментарій опрацювання та тлумачення першоджерел, який би дав змогу підготувати історичний наратив на пріоритетах критичного та релігійно нейтрального аналізу, допоміг би уникнути догматичного трактування, запобіг би осучасненню джерел і їхній механічній інтерпретації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адаменко О.В. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 10–13.
2. Березівська Л.Д. Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень* : зб. матеріалів наук.-методол. семінару. Київ : ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського, 2017. С. 6–7.
3. Березівська Л.Д. Основоположні засади історико-педагогічних досліджень: теорія і методологія. *Шлях освіти*. 2010. № 1. С. 37–42.
4. Ваховський Л.Ц. Історія педагогіки як інтелектуальна історія. *Освіта та педагогічна наука. Education and pedagogical sciences*. 2019. № 2. С. 69–76.
5. Ваховський Л.Ц. Методологічний потенціал інтерпретації в історико-педагогічному дослідженні. *Освіта та педагогічна наука. Education and pedagogical sciences*. 2018. № 1. С. 76–84.
6. Ваховський Л.Ц. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз. *Шлях освіти*. 2007. № 1. С. 42–45.
7. Воронка М.І. Джерельна база історико-педагогічного дослідження: поняття та специфіка. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія “Педагогіка і психологія”*. 2018. № 2. С. 13–17.
8. Заповіт прочанина : автобіографія святого Ігнатія Лойоли, засновника єзуїтів / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2003. 98 с.
9. Колінгвуд Робін Дж. Ідея історії / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи, 1996. 615 с.
10. Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми: пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2005. 532 с.
11. Лойола Ігнатій. Духовні вправи. Львів : Свічадо, 2022. 248 с.
12. Лютер М. “Застольные беседы” / пер. с англ. Одесса : Изд-во “Тюльпан” ТМ, ЕРПЦО, 2011. 280 с.
13. Роттердамський Еразм. Похвала глупоті. Домашні бесіди / пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова. Київ : Основи, 1993. 319 с.
14. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 376 с.
15. Ratio Studiorum : Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / пер. з лат. Р. Паранько ; пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2008. 252 с.
16. Vives J.L. Tratado de la Ensenanza. Introduccion a la Sabiduria. Escolta del Alma. Dialogos. Pedagogia Pueril / est. prelim. y prologos J.M. Villalpando. Mexico : Editorial Porrua, 2004. N. 447. 448 p.

REFERENCES

1. Adamenko, O.V. (2013). Metodolohiia formuvannia dzhernelnoi bazy istoryko-pedahohichnoho doslidzhennia

[Methodology of forming the source base of historical and pedagogical research]. *Pedagogical discourse*. Vol. 15, pp. 10–13. [in Ukrainian].

2. Berezivska, L.D. (2017). Dzhernelna osnova istoryko-pedahohichnykh doslidzhen yak metodolohichna problema [The source of historical and pedagogical research as a methodological problem]. *Modern requirements for the organization and conduct of historical and pedagogical research*. Kyiv, pp. 6–7. [in Ukrainian].

3. Berezivska, L.D. (2010). Osnovopolozhni zasady istoryko-pedahohichnykh doslidzhen: teoriia i metodolohiia [Fundamental principles of historical and pedagogical research: theory and methodology]. *The path of education*. No. 1, pp. 37–42. [in Ukrainian].

4. Vakhovskiy, L.Ts. (2019). Istoriia pedahohiky yak intelektualna istoriia [History of pedagogy as intellectual history]. *Education and pedagogical sciences*. No. 2, pp. 69–76. [in Ukrainian].

5. Vakhovskiy, L.Ts. (2018). Metodolohichniy potentsial interpretatsii v istoryko-pedahohichnomu doslidzhenni [Methodological potential of interpretation in historical and pedagogical research]. *Education and pedagogical sciences*. No. 1, pp. 76–84. [in Ukrainian].

6. Vakhovskiy, L.Ts. (2007). Naratyv u istoryko-pedahohichnomu doslidzhenni: metodolohichniy analiz [Narrative in historical and pedagogical research: methodological analysis]. *The Path of Education*. No. 1, pp. 42–45. [in Ukrainian].

7. Vorovka, M.I. (2018). Dzhernelna baza istoryko-pedahohichnoho doslidzhennia: poniattia ta spetsyfika [Source base of historical and pedagogical research: concept and specificity]. *Bulletin of the Alfred Nobel University. Series “Pedagogy and Psychology”*. No. 2, pp. 13–17. [in Ukrainian].

8. Zapovit prochanyina : avtobiografiia sviatoho Ihnattia Loioyly, zasnovnyka yezuitiv (2003). [The Pilgrim’s Testament: Autobiography of Saint Ignatius of Loyola, Founder of the Jesuits]. Lviv, 98 p. [in Ukrainian].

9. Kolinhvud, Robin Dzh. (1996). Ideia istorii [The Idea of History]. Kyiv, 615 p. [in Ukrainian].

10. Konstytutsii Tovarystva Isusa ta yikh Dodatkovy Normy (2005). [Constitutions of the Society of Jesus and their Supplementary Norms]. Lviv, 532 p. [in Ukrainian].

11. Loiola Ihnatii (2022). Dukhovni vpravy [Spiritual exercises]. Lviv, 248 p. [in Ukrainian].

12. Liuter, M. (2011). “Zastolnye besedy” [Table talk]. Odessa, 280 p. [in Ukrainian].

13. Rotterdamskyi Erazm (1993). Pokhvala hlupoti. Domashni besidy [Praise for Folly. Domestic Conversations]. Kyiv, 319 p. [in Ukrainian].

14. Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii [Introduction to history]. Kyiv, 376 p. [in Ukrainian].

15. Ratio Studiorum : Uklad studii Tovarystva Isusovoho. Systema yezuitskoi osvity (2008). [Ratio Studiorum : The structure of studies of the Society of Jesus. The system of Jesuit education]. Lviv, 252 p. [in Ukrainian].

16. Vives, J.L. (2004). Tratado de la Ensenanza. Introduccion a la Sabiduria. Escolta del Alma. Dialogos. Pedagogia Pueril / est. prelim. y prologos J.M. Villalpando. Mexico, 448 p. [in Mexico].

Стаття надійшла до редакції 04.03.2025